

הציבורית לנושא. כתוצאה מכך נובע המחדל בתייעוד ההיסטורי הראוי, ובהכרח בצעבור ייחודי ובהרומתו המיוחדת במינה. מה שקרה בפועל שייד להמדת הלא-ידיעת, כמעט אפס. אך אם נפשיט אגדה מן המטפורות ומסמנון האפס קיבל "המדה", וכזאת היא באמת.

על המציאות שממנה באו ניצולי השואה אין צורך להדגות במילים. נציין רק בהכללה, כי לפני בואם לארץ הם איבדו הכל: את יקיריהם, את רכושם, את נעוריהם (לרוב), את אמונתם (רבים מהם) ואת האמון בניג אדם. אולם דבר אחד הם לא איבדו, ונס זה בחזקת נס בדומה להשרדותם: את החקונות. תקווה זאת היא שהביאה את רוב ניצולי השואה, כחצי מיליון מספרם, מגיא הריגה לארץ בחירה תהי'פופותה, מוקפת איבים, מקיזה דם ועומדת לפני מלחמה.

העיוות ההיסטורי באבחנה בין עליות חלוציות לעליות מצוקה

לגבי דוב הניצולים, זאת אכן הייתה "ארץ בחירה" מרשת המים במסגרת המדת העליות לארץ היא מלחמת העולם השנייה, כאשר העליות לפניה הוגדרו כעליות חלוציות ציוניות, כלומר עליות מוצ'ן. העליות שבאו אחריה היו עליות "מצוקה", כלומר עליות מאוגס. העלייה ממרוניה ערב המלחמה היא מעין "שטה הפקר". לעניות דעתך, לא זו בלבד שלהגדרה זאת אין ביסי במציאות, אלא שזוהו עיוות היסטורי שמטוש מה לא בא על תקונו. אם פה ושם היו סימנים כלשהם לשינוי החיזה, הרי אלה היו זמנים לאיזו מחיחת קמט פה ושם, לאיזה קרטוע שנבע ממרידה ולא מאיזה מהפך דחף תפיסתי.

ייאמר כאן באופן נחרץ ביותר, וזאת הן מהתנסות עצמית והן מבדיקת נתונים: כמעט כל ניצול שרצה לחגך לארץ אחרת מלבד לארץ-ישראל, יכול היה במקרים או במאות להגיע כמעט לכל מקום בעולם. אמנם, אלה שחזרו לפולין ונתקלו בעוינות באגטישמיזם, וגם בפוגרומים, כמו הפוגרום בקייבליצה, החלטו שב"מולדת" הזו אין להם מקום. עם זאת, לא הייתה להם בעיה לחגך לארצות מקלט אחרות באירופה, בצפון אמריקה או בדרומה, או אף להרחיק לאוסטרליה. היו מקומות שאלהם יכלו לקבל אשרות כניסה מהר יותר, והיו מקומות שזה לקח זמן רב יותר.

מידעות רבות בעולם אכן לא ששן, מטיעום שונים, לקבל את הפלטיים. עובדה זאת היוותה קטלניות למדינה. אולם יחס זה אינו אינדיקציה לא לבחירת העולים, ונסופן של הדבר להפיכתה למדינה. אולם יחס זה אינו אינדיקציה לא לבחירת העולים בארץ ישראל כנורה המציאות, ולא לסירובן האולטימטיבי של המדינות לקלט את אותם הפלטיים. פרופסור שלמה סלונים, פרופסור למדעי המדינה באוניברסיטה העברית

מרחק הזמן בין מידע למודעות

תרומת ניצולי השואה למדינה: הסיפור
הלא-חדש שטרם סופר

צבי גיל

בעידן "הזכר המלובל", משך הזמן בין אירוע לבין השתקפותו בתקשורת הוא, לעיתים, כמעט אפס. הזמן בין סיקור לבין תגובה במלל או כמעט עשוי לנוע בין זקנות לבין נממה.

באירועים שאופיים תהליכי, מהמשך, והם לא גלויים לעין, הן מחמת העדר חשיפה מיידית או חשיפה בכלל, הזמן בין האירועים לבין הגלויים עשוי להתמשך יובל שנים, או יותר. מדובר במעשים או במחבלים ששרר ההיסטוריות, או אלה שפועלים בשמו, לא טרחו לרשום אותם או לתעד אותם כהלכה בשעתם, והם חלפו להם.

מזכ"ל הקונגרס היהודי העולמי, ד"ר אבי בקי, הביא לדוגמה את נושא הנכסים היהודיים שנשדדו במדינות אירופה בתקופת השואה ולאחריה. משך הזמן בין המידע לבין התודעה הציבורית הגיע לעשרות שנים. כך קרה גם בנושא ניצולי השואה ותרומתם למדינת ישראל, בכל התחומים.

כל מה שייכתב בסוגיה הזאת במאמר הזה, אין בו בעצם משום חדוש, או לתר זיקה כמעט ואין בו חידוש. הכותב מבקש רק להדגיש את הפער שבין המעשים לבין התודעה

צבי גיל, סופר ועיתונאי, הוא יזם הכנס הגין-לאומי להנחלת מורשת ניצולי השואה - המשמעות המוסרית והערכית לאנושות.

את דרכה לרומנות, בנתיב הקצר שעבר דרך אוקראינה וסובייט. מסגרת ארמונית ראשונה תקומה בראשותו של המשורר והפרטיזן, אבא קובנר. ב-26 באפריל 1945, יסד קובנר את "ארגון שרידי מרוח אירופה". השרידים חצו את הרי הקרפטים בכל רכב אפריזי וגם בגלג, בין היחיד דרך יערות שבתם פעלו כנופיות שרדדים. מערך הבריחה כלל אמצעים לוגיסטיים, מודיעיניים, כספיים ופוליטיים, החל בזיופי דרכונים, מיפוי נתבים, שוחד גלוי וסמוי ולחצים פוליטיים. הואיל וההגירה דרך רומניה נעשתה לאחר זמן מה בלתי אפשרית (בס"ה"כ הפליגו מרומניה 2,000 פליטים יהודים), הופנה נתיב הבריחה מערבה, לאיטליה, שבה היו מוצבות יחידות יהודיות ארץ-ישראליות של הצבא הבריטי.

נתיבי הבריחה של אותם ימים נראים על המפה כמו יובלים ונחלים, לאורכה ולרחבה של אירופה. אלה מולכים אל נתבים מרכזים שמשותפים מן האזור הבלטי שבצפון ועד לתורכיה ויוון שבדרום, ומאוקראינה שבמזרח ועד מרסיי שבמערב. כל מערכת הבריחה, משלבי הארגון הראשונים ועד ההגעה אל אזויר הנמלים, הייתה יוזמת הניצולים. רק בשלב מאוחר יותר לבשה הבריחה הכוונה מצד ארץ-ישראלים, כמו מודלי סורקיס, ברוך דובובני, אהרון חוטר-ישי ואחרים.

השליחים הראשונים שבאו מארץ-ישראל למטרה זאת הגיעו למחנות רק בסתיו (ספטמבר-אוקטובר 1945). בכנס של הנהגת היישוב, שנקעד בלונדון באוגוסט 1945, קבל יצחק צוקרמן על כך שהיישוב לא השכיל להגיע אל הניצולים, אלא באיחור של שנה וארבעה חודשים.

"אך יכולנו להגיע אליכם?" תמה-שאל ראש המחלקה המדינית של הסוכנות, משה שרת-שרתוק. "באותה דרך שאנו הגענו אליכם" השיב לו צוקרמן.

כך מסכם פרופסור יהודה באואר, פרק זה בתולדות הבריחה: "עובדה היא ששליחי הארץ לא מצאו את הדרך אלא באיחור רב. שרדי משואה מצאו את הדרך בעצמם".

תולדות של "ליברטאז"

המשימה השנייה שבה מילאו ניצולי השואה חלק משיגי מבהינה ארמונית, אך חלק עיקרי מבהינת המחנות, היא ההפעלה, ההפעלה, או עלייה ב', ראשיתה זמן קצר לאחר כינון המנדט הבריטי בארץ-ישראל, אך פעילותה המקיפה והמאורגנת יותר החלה ב-1939, ערב מלחמת העולם השנייה, כאשר גובשו המנגנונים מטעם התנועה הציונית לארגון עלייה ב'. אולם, גם התחלה מאורגנת זאת לא הייתה מצלחה, אלמלא שיתוף הפעולה המלא מצד תנועת החלוץ בפולין ומרכז העלייה של התנועה תרופיוניסטית, שיזמה ונטלה חלק פעיל בארגון עלייה ב' הפרטית. מארגני התנועה תרופיוניסטית

בריושלים, סבור שהניצולים יכלו להגן למדינות אחרות, יחסית בלא הרבה קשיים. כמובן, שלמסודות הלאומיים בארץ-ישראל היה עניין בהבלטת חסידות, זאת כמנוח ללחץ מדיני שמסדרתו להכריז בצורך בעליית הצלה. בסיכומו של דבר, כל ניצול שואה יכול היה להגיע למחנה הפנו בעדיפות ראשונה או שנייה - אבל הם בחרו בארץ-ישראל, ולמרבית הפרדוקס דונקא בחלק עולם שאליזו מנעו בכוח את הגעתם. הסיבה לכך היא מורכבת ופשוטה באותה מידה: הם באו לארץ בשל היוותם ציונים. לא כולם, רובם. זאת הייתה העלייה הציונית האדירה ביותר בתולדות העם והארץ. העולים התחדדים באו לארץ לא בשל היותם ציונים, אלא מכיוון שהם האמינו כי כאן הם יוכלו לחדש את העולם של "שלומי אמונים" שאבד בשואה, ותקוותם התגשמה.

אולם מכיוון שמדובר בארץ-ישראל, לא כחלום אלא כישות קטנה ושבירה, כבושה בידי מעצמה ומוקפת כוחות עוינים בפנים ובחוץ, לא הובאו מהגרים אלה לארץ במסוים של חבורת תנופה ורואנות של חבורת שיט - ודאי שלא על מרבדי קסמים. הם עצמם יצרו את אמצעי החף, את המנועים שאפשרו להם להגיע ליעד שקבעו לעצמם. זאת הסיבה הפחות פשוטה.

מערכת "הבריחה" - יוזמת הניצולים

מדובר במציאות ששרידי השואה יצרו. הראשונה שבתם היא "הבריחה". "הבריחה" היא שמה של תגירת המונים אחרי מלחמת העולם השנייה, שבה נעו קרוב לרבע מיליון ניצולי שואה ושרידיה ממזרח אירופה - ברידת המועצות ופולין - לארצות שבהן היו מחנות עקודים (גדמניה, אוסטריה ואיטליה), ואשר המטרה המשותפת לכולם הייתה להגיע לארץ-ישראל. ארגון הבריחה לארץ-ישראל החל לקרום עור מגדים עוד בשנת 1944, כאשר שוחררה רובנו (ROWANO) שבאוקראינה, ובזילי אותה שנה - וילנה, ואחר כך צ'רנוביץ ברומניה. רבים מהניצולים היו פרוטסטנטים ולוחמים שלקחו חלק פעיל במלחמתה נגד הנאצים. רבבות חרפסאריאנטים (בעלי זכות שיבה), שחלמו בשורות הצבא האדום, חזרו לפולין. רובם השתכנו לפני המלחמה לתנועות נוער ציוניות. פעילים כמו אליעזר לידובסקי, יצחק רייכמן ואחרים הגיעו למסקנה שעליהם לחפש דרך בריחה.

השמועה שהגיעה אליהם אמרה, כי נתיב הבריחה תנוח בינותו הוא דרך רומנית, במל קווסטנצה. תחילה התרכזו הניצולים בלובלין, אשר שוחררה בידי הצבא הסובייטי ביולי 1944. למקום הגיעו בראשית 1945, תשרידים האחרונים של מוד גטו ורשה, כמו אנטק צוקרמן, צ'בה לובסקין וסטפאן גרייאק. במאוס 1945, עשתה קבוצת החתמה

אסדה ישנה ומתפוררת להובלת בקו, שהתפוסתה 180 טון ובה הונסות, בתנאי צפיפות אינמינים, 760 מעפילים. היא הפליגה מנמל קונסטנצה ברומניה בדצמבר 1941, ולאחר מסע תלאות נורא אשר נמשך שלושה חודשים – תוך טלטולים מנמל למל וסירוב שלטונות תורכיה ואנגליה להתיר את עלייתם של נוסעיה לחוף – טובעה הספינה בטעות על ידי טורפדו סובייטי, ומבין כל המעפילים שרד רק אחד.

"צי העלפלה" הראשון היה מורכב מאניות בקו, אניות נהר ואניות משא, שרובן לא עמדו בסיוור הביטחון המקובלים, והיו כמלכודות מוות פוטנציאליות. זאת אחת הסברות שקשה היה להפליג אפילו מנמלים "ידדותיים", שכן השלטונות לא היו מאפשרים ל"חבורת נהר" אלה להפליג כלל. אם עד אוגוסט 1946, נהגו הבריטים לתפוס אניות ולהביאן למעצר בארץ (עד למציאת הסדר או הענקת סרטיפיקטים), הרי שמאוגוסט 1946, העברו העולים למחנות מעצר בקפריסין, והראשונים שבהם היו מעפילי האגיה "יגור".

גם בהפלגה של האגיה "אקסודוס", המפורסמת שבין אניות המעפילים, בקיץ 1947 – לאחר פרשת להדספצה ב-1946, שזכתה להדים ולאדה ביק-לאומית – היו 4500 מעפילים, על ספינותיה הדחוסים של האגיה, לחמים מן השורה ולא רק נוסעים סבילים, והם היו הסובלים העיקריים. באש הבריטים נהרגו שניים מן המעפילים ואיש צוות אחד, ומאות נפצעו ונפגנו.

ההעפלה הפכה ללב-לבה של הפעילות הציונית לאחר המלחמה. בינוי 1944, הצהיר דוד בן-גוריון כי הגשמת הציונות חלילה בהעלאהם המהירה של מיליון עולים. בהשתתפותם הפעילה של המעפילים התארגנו בכל חלקי ארדופה מרכזי העפלה, ובעיקר בצרפת, באיטליה, בגוואטמלה, בגיוון ובבולגריה – ארצות שמחן ניתן היה להפליג בשלוש שנותיה האחרונות של העלייה הגלית לנאליה, בתקופת המחס הבריטי, עליו למעלה מ-83,000 עולים ב-64 ספינות.

"על פני ימים נטושים – נושאי הדגל של צרת היהודים"

בקונגרס הציוני ה"א, כאשר ברל כצנלסון נחת את התפיסה שבכל דור קיים רעיון שמתפש לו את היסוד החברתי, הוא הגיע להעפלה, וכך אמר: "כאשר אני שואל את עצמי, מי בימינו אלה הוא הנושא הטיבעי במזירות הגורל של מלחמת ישראל על קיומו והיכן מקומו – הריני משיב לעצמי: על פני ימים נטושים. נושאי הדגל של צרת היהודים הללו לא ידנו לשערי הארץ שייסגרו; לא יתנו למצפון העולם שייגרע; לא יתנו לכבוע את הספר הלבן. הפליט היהודי יוצא בראש המערכה וכולנו חייבים לצאת בצבאותיו."

הגיעו בתחום זה להישגים מרשימים. המוסדות הציוניים לא ראו בעין יפה את היעדר התיאום.

במקרים רבים הייתה זאת יוזמה של מנהיגים יהודיים מקומיים. כזה היה ברנד קונפינו, מברלגריה. בסוף 1940, כאשר ניתן היה להציל יהודים דרך נמל וארנה, הוא הופקד על רכס ספינות. הוא מצא ספינה אחת בשם "צ'אפקא" (כובע), ספינת מפרש קטנה עם מנוע עזר.

כיוון לספינה שאמורה להסיע מעפילים גאים, חוסב שמה ל"ליברטאד" (חירות). כיוון שהספינה "כובע" אמורה הייתה לשאת לא פחות מאשר 700-800 מעפילים (בסופו של דבר הפליגו כמהצוותם), הוחלט לשפצה. רבים מה"קונסטודורים" (הוועד המרכזי) של יהודי בולגריה חששו מן ההתפתקה הזאת, משום שראו בספינת המפרש הזאת מלכודת מוות. השמועה אמרה כי שליחי הוועד פגעו במוע כדי שהספינה לא תוכל להפליג. שלטונות הנמל רצו לראות אותה מחוצה לו, ואיימו שאם לא תפליג הם יעצרו אותה. קונפינו כמעט נכנע, אך במקרה זאת היו המעפילים בעצמם מי שהפעילו לחץ. הם רצו להפליג חרף הסכנות, שלהן היו מודעים. הספינה הפליגה בעזרת מפרשיה בלבד, במסע רציף תלאות. האספקה שהתבטחה להם באיסטנבול ובאיי יוון לא הגיעה. ימים רבים עמדה הספינה ללא נוע, בשל היעדר רוח. הצמא והרעב סיכנו את חיי המעפילים. מששבה להפליג והגיעה לקפריסין החלו אניות בריטיות לעקוב אחריה, ומשכונסה למים הטריטוריאליים של ארץ-ישראל נעצרה על ידי הבריטים.

מעורר מן התוצאה הסופית של הפלגת ה"ליברטאד", המשיך ברנד קונפינו במלאכת הרכש. לאחר ה"צ'אפקא" (שבדיעבד הפליגה בעזרת מפרשיה בלבד), הוא רכש סירה חסרת מנוע של 160 טון, בשם "צ'אק קדים", והסב שמה ל"סאלבאדור" (תמושיעי). 350 איש הפליגו בה. גם היא הגיעה לאיסטנבול בעזרת הרוח. בדצמבר 1941, גרדו אותה התורכים אל מחוץ לנמל, ובסערה עזה היא נבקעה לשניים ורוב נוסעיה נספו.

"סלבאדור", "פטרירה" ו"סטרומה"

מאבקנים לשתדל לאומי רצופים באסונות ובסיכונים רבים לא פחות מאשר המלחמות עצמן. אולם, כאן מדובר בראש וראשונה בנחישות מצד אנשים למודי סבל וייסורים. הגשמת הכניחה להגיע ל"חוף מבטחים" בארץ-ישראל לא הייתה דבר של מה בכך. העולים היו מוכנים לשם כך לעבור מסע קשה, בכלי שיט קטנים, ולעועים במסוכנים. אחרי "סלבאדור" בא תורה של הספינה "פטרירה", שנפגעה על ידי "ההגנה" כדי למנוע את גרירתה. בראש הרישימה מנהיגת מספר הנספים הייתה הספינה "סטרומה" –

לניצולי השואה שלקחו חלק פעיל במלחמת הקוממיות, ולרבים מהם שנפלו בלא להשאיר שריד.

שרון סטה מן הנאום המוכן, מאחר שבאותו יום הפגיע מאמר בהאקן מאת יאיר שלג, תחת הכותרת: "הניצולים רוצים בהכרה על תרומתם למלחמה". הכתבה של שלג נפתחה בספור של ישראל גרנטשטיין, נער ניצל שואה מפולין, שעלה לבית הספר התיכון הקלאי בממביאל (במחזור אחר, באותו מוסד שבו נקלטה אני עם בואי לאריק ולקראת סוף 1947, גויס יחד עם רבים אחרים. המגייס היה מפקד צעיר בהגנה, אריק שינימן) (למנים אריאל שרון), מפקד המדליע שלנו מן הפך השכן, כפר מ"ליל. גרנטשטיין הצטרף לגורדי הפלמ"ח בקרב גנבי סמואל נפל חברי, אף הוא בוגר המוסד וניצל שואה, מיכאל קליין.

בין הריגום היבש של ברגוריון לבין הצל"ש של שרון לשרידי השואה מקופלת, עמוק עמוק, הסאגה של שרידי השואה והדומתם למדינה - לא רק בדהף שהניע אותם להגיע לארץ-ישראל, בנתיבי הבריחה והתעלפלה, אלא במלחמה על עצמאות ישראל. בספור ד"ר תש"ח - מיתוס דיוקן חברת, מצא פרופסור עמנואל סיוון, כי מותר כ-104,000 ממרוסים היו כ-45,000 ניצולים שהגיעו בין השנים 1940-1948, רובם המכריע לאחר השואה. זאת, לעומת נבתיים ילדי הארץ, שמספרם בקרב הממייסים הגיע ל-22,000. אחוז הנפלים במלחמה מקרב ניצולי השואה הגיע ליותר מ-35%, ואילו מקרב ילדי הארץ פחות מ-30%. לא מדובר כאן בחשבון דמים. מדובר במיתוס שרווח מאז מלחמת השרור, שבה בלט הצבר. גם ההמדרה של "ותיק" אינה תופסת.

ניצולי השואה כמשתתפים בקרבות

פרופסור חנה יבלונקה, ראש החוג ללמודי ארץ-ישראל באוניברסיטת ברגוריון, שמתמחה בנושא של תרומת ניצולי שואה (והיא ניצבת כמעט בבידוד מזהרת בקרב הקהילה האקדמית), מציינת כי בין סוף מלחמת השרור לבין תחילת מלחמת העצמאות הגיעו לארץ 80,000 ניצולי שואה. רכבות מהם שולבו בהגנה ובפלמ"ח, ובמלחמת העצמאות הם נחשבו ל"וותיקים". אני הגעתי לארץ בנובמבר 1945 וגויסתי באביב 1948, כלומר הייתי בעל ותק של שנתיים וחצי. נמנית עם הממייסים הראשונים ומספרי בצר"ל הוא 4,170.

כאמור, אין נתונים מדויקים לגבי מספר הלוחמים. באחד הרשמי של צה"ל באינטרנט, בפרק "צולד בקרב", נאמר כי "זו הייתה אחת המעורבות הבדדיות שבה עמדה ישראל מול כוחות כמעט שונים: בין 35,000 ל-45,000 חיילים ישראלים מול 42,000 עד 54,000 חיילים בלב צבאות ערב. אם אכן זה היה המספר - ואני מטייל בכך ספק גדול - הרי שמספר ניצולי השואה בקרב הלוחמים היה הרבה מעל ל-50%.

מי שסבור שזוהו סיפור שכבר סופר כולו - שכן עברו יותר משישים שנה מאז ראשית עלילת ההיעלפה, ומה עוד אפשר להוסיף? - טובה. המועצה לשימור מבנים ואותרי הרישיבות החלה לספל באחרונה באחד עתלית, כמקום שאליו חובאו המעפילים. שוקם צריך, שעוצב במיוחד, ובאמצעות מדיה אורקולית ניתנת למבקרים האפשרות לעקוב אחר סיפור ההיעלפה. כדי לצקת תוכן לפורקט, מלבד מראה עיניים, חשבו היוזמים לדוב מספר מוסים של מעפלים, כאלף עד אלפיים, שיספרו את סיפוריהם. יל"ד המועצה, שלמה הלל, הממב"ל שלה, יוסף פלמן, בהמו כאשר בעקבות פנייה צנועה הוצפה המועצה במכתבים ובטלפונים. עד הזום הקולט עשרות אלפים ניצולים, שסיפור את סיפוריהם.

רוב העדויות מרוקנות, בשל שילובם של פרטים שונים, אישיים וקבוצתיים: חלקן מסמרות שער. מצד אחד יש עדויות על סבל בל ישוער, על סף של חנק, על נשים בהריון שנתונות בחרדה מפני הפלה, בתנאים איומים. מצד שני יש עדויות על מעשי גבורה - כאשר גלים אדירים כמעט והפכו את כלי השיט, ורקנו את מדרת המעפילים ונמחו את צלעותיהם. כל זאת, נוסף על העובדה שהטיפנות היו צריכות לחמוק מאוניות שונשלות לצד אותן. פירוש הדבר היה שהייה ממושכת בטון הספינה, על כל הכרוך בה. אולם תולנות וטרוניות היו מעטות. השליחים הארץ-ישראלים, ברוב המקרים, הודיעו למעפילים על התנאים שמצפים להם. מידע על הצפוי הגיע אליהם מתבריהם שקדמו להם, ובכל זאת, דבר לא הודיע אותם. הם גם ידעו כי ברדתם אל החוף דרכם לא תהא טובה בשושנים, במקרה הטוב - במקרה הוע תהא חרד ובעודת, שהמלינה עצמה למלחמה, והם, לוחמי על מפתן בואם תיכתה להם ארץ רוגשה ובעודת, שהמלינה עצמה למלחמה, והם, לוחמי החיידרות של אתמול, הפכו ללוחמי החירות של מחר. עד כמה תגברות זאת של הניצולים הייתה קריטית לתוצאות המלחמה, החבר מהר מאד.

ההצדעה של אריאל שיינמן כעבור 53 שנים

ביימנו (23.5.48) רשם ברגוריון: "אלמוגי מחיפה: ביום שישי באו 250 עולים (ע"ד) (עלייה ד'), וידוד לגמל. הצבא (הבריטי) נתן פקודה להחזיר אותם לאנייה (קול' הטרון). אבא (חוישי) הפסיק העבודה בגמל, הפועלים הקיפו הצבא ואמרו להם לירות באה פקודה לבטל גזירה. ולמחרת באה "פרודיבאנס" ומביאה 900 עולים בגיל המזים. הצבא לא הפריע...."

מאתרי הריגום הלאקוני, היבש, שמאפיין את יומנו של ברגוריון, עולה סיפור שעד כה לא סופר במלואו. תמישים ושלוש שנים לאחר תיעוד הדברים של ברגוריון, ביום העצמאות של שנת 2001, פתח ראש ממשלת ישראל, אריאל שרון, את נאמו בהצדעה

בלתי מאומונים ובלתי מנובשים; כאנשים דוברי בליל שפות, שלא הבינו האחד את שפתו של השני ולא את הפקודות של מפקדיהם. אגב, בין הנפגעים בקרב היה משה זנבר, לאימם נמיד בנק ישראל וכיום יו"ר מרכז האורגניזם של ניצולי השואה. מפר הנפש היה כה גדול, עד שהלחמנים ראו את עצמם כבשר תותחים. במציאות, לא לחמו אנשי המח"ל במקום הוותקים, אלא לצדם, שגם מהם נפלו בקרב לטרון. עד להפוגה הראשונה השתתפו בקרבות 7,000 מאנשי המח"ל, מהם 500 במדוי הפלמ"ח והשאר בהטיבות גולני ואלכסנדרוני וביחידות אחרות.

שילוב הניצולים בכלל, והמח"ל בפרט, במערכה, היה בעיני כנגדו מכתן לצמ"ל בקלסת תעליה. היעדר הכנה צבאית מספקת (תחושת היותם "בשר תותחים") היה רק גורם אחד להסכול. הנכור שהם חשו מצד הוותקים (אשר עליו נעמד בהמשך) היה עד גורם. ואולי הגורם הקשה מכל היה הניתוק מן המשפחות. היו שהתפודו מקרוביהם בהגיעם לארץ, ובתחילה לא קיבלו חופשות כדי לבקרום. והיו רבים שלא היה להם קורב לבקר אצלו, שהיו שרידים אחרונים למשפחתם - ומתוכם נפלו מאות. גם זה העיב קשות על האוהרה.

גורל אנשי המח"ל הבא את נתן אלתרמן לכתוב את שירו "אחד מן המח"ל". אבאי כאן את הבית הדאשון ואת שני הבתים האחרונים בשיב:

מספון אָנְיָה מְתוֹדוֹת
 הוא יָרַד אֶל רֵצִיף הַנָּמֶל,
 וְחִפְתָּה בְרֵצִיף לֹא מוֹלָדָת
 בְּרַמּוֹת אוֹטוֹ צְבָאִי וְסָפֵל.

★

...עַד הָאָרֶץ הָאֵאת לֹא נִתְּנָה לוֹ
 לֹא יָרַד, לֹא פָנָה לְמִקְלָט,
 לֹא שְׁמָחָה מִן הָאֵלֶף הַלֵּל
 אֲשֶׁר לָנוּ הָיָה לְמִתָּה.

לֹא, פִּי רַק אֶת חַיֵּי פְלִיטֵי-חַיִּיב
 הוּא קִבֵּל עַל הַחוּף מְיֻדָּה,
 אֲבֵל גַּם אֶת חַיָּי, אֵי-בְּעָרְב
 הוּא הָשִׁיב פְּתוּלָה פְּעִידָה.

על-פי הנתונים בסקר הסטיסטי של פראודפוט (Proudfut), הרי שבקוץ 1947, היו במדינתנו, ככל אזורי הכיבוש של מעצמות המערב, 182,000 עקורים יהודים, באוסטריה - 44,000 ובאיטליה (ככל הנראה, במחנות המעבר של הסוכנות היהודית) - 19,000, וסך הכל: כ־250,000 נפש. במאי 1948 (כלומר, בעת ההכרזה על הקמת המדינה), נותרו בארצם אזורים 142,000 נפש. מתוכם גברים במילאי 18-45 כ־54,500, כלומר 38.5% מכלל העקורים היו בגיל המזיס לצמ"ל. אם אותה אחוז ישים לכלל העקורים שהיו במחנות ב־1947, יוצא ש־95,000 מכלל העקורים היו בגילאים אלה.

גם אם נכלול בתוכם נכים - והיו אלפים כאלה, אך רובם עלו לארץ לאחר מלחמת העצמאות - ואם נוריד אלפים שהיגרו לארצות אחרות, הרי רובות מקרב שרדיו השואה גורסו להגנה או לצמ"ל לפני המלחמה או במהלכה. בנוסף לכך, לא נערך וישום מדויק, בעיקר בשל העברות המיידית של העולים (ניצולי השואה) ליזרות הקרב.

אני מניח, כי אתר צה"ל המסתמך על נתונים של אל"מ (מיל) מיכלסון, מתייחס לראשית הלחימה במאי 1948. על-פי תונה יבלונקה, שמסתמכת על דו"ח אכ"א לכך גוריון, עלה המספר על שמונים אלף. המספרים של סיוון ובלונקה קורב לוחדי נכונים, ומדובר בהם בכמאה אלף לוחמים, אבל אין תולקים על כך שמתחציתם, פחות או יותר, היו ניצולי שואה. לקראת סתיו 1949, נמסר בסיום קורס מ"דים כי "צנים מודרבות היחידות הלוחמות מאחוז מכריעי של עולים חדשים".

בן-גוריון: "שילוב הניצולים במערכה - מובן לקליטת העלייה"

במבצע הצבאי הראשון, מבצע חושון, שמטרתו הייתה הכאת אספקה לירושלים, חלק ניכר מן הלוחמים היו עולים ניצולי שואה, אנשי מח"ל, מח"ל, גיוס חו"ל, מתייחס בעיקר לעולים חדשים, רובם מקרב ניצולי השואה, אך גם לצעירים יוצאי צפון אפריקה. הוא הוקם בפברואר 1948, כאשר הגמנה המיעה למסקנה שיש צורך בהכשרת לוחמים בחו"ל לצורכי המערכה בארץ-ישראל. רובם היו שרדיו השואה, או כפי שקראו להם "שארית הפליטה". הם אומנו בחו"ל על ידי שליחי ההגנה. עד להכרזת המדינה, במאי 1948, היה מספר אנשי המח"ל שצורפו לכתות הלוחמים מוערך - 716 בלבד. אלה חובאו מבטיסי העלייה באירופה ומן המחנות בקפריסין. המיוס בקפריסין הוא סיפור בפני עצמו: שליחי הפלמ"ח יצאו לאי בלא ידיעת המוסדות הלאומיים, מחשש שהמחלקה לאחר הכרזת המדינה - בחלקם הגדול בלתי מאומנים ובלתי מוכנים לפעילות מבצעית. המדיניות של הסוכנות היהודית תטרופ את השליחות מרבית אנשי המח"ל הובאו לארץ הפעלתו הקרבית של המח"ל ככוח משמעותי הייתה במסגרת מדוי 72 מחטיבה 7, במתקפת הנגף בלטרון. תבוסה צורבת זו נמטה לאנשי המח"ל תסכול רב ותחושת נכור וחוסר אמון כלפי האחראים לניהול המלחמה. הם התלוננו על שגשולו לקורב כחיילים

המדינה, וברכותה היא נכלה "להחזיק את ראשה מעל פני המים" מבחינה משקית וכלכלית. במשך השנים הועברו לארץ מגורמניה 44.5 מיליארד דולר כספי פיצויים במסגרות שונות לניצולים. זהו, כמובן, סיוע משמעותי, לא רק ישיר לשרידי השואה, אלא גם עקוף למדינת ישראל, והוא נמשך עד עצם היום הזה.

היחס של הוותיקים: המלה וניכור - ואף זדחיקה

עד כאן על המציאות שממנה באו הניצולים ועל המציאות שהם יצרו. אך הייתה ערה מציאות, זאת שבה נתקלו בעת שקלטו בבואם לארץ. מדובר ביחס לניצולי השואה מצד האוכלוסייה הוותיקה בארץ, ובעיקר ליחסים של ה"צברים", ילידי הארץ. עוד בטרם דרכו רגליהם של ניצולי שואה בארץ, הלך שמם לפניהם - ולא בהקשר חובבי. הסטיריאוטיפ שלהם הוא פרי באושים של הארץ הזאת. היחס האמביוולנטי לניצולי השואה, היה בו צירוף לא של אמפטיה ואנטיפתייה אלא של המלה וניכור, או אפילו של דחיקה. באייה רטרופקטיבית היה היחס היה מורכב מאוד ואף טראומטי. מצד אחד, היה כעס על ההיחידים עצמם, לרבות הניצולים שביניהם, על שדבסו מהם לא חנינה לארץ-ישראל לפני השואה. מצד אחד, היה תסכול עמוק בשל חוסר האונים של היישוב להציל יהודים לאחר מכן. תחושה כפולה זאת אין לה בסיס מציאותי: מיליוני היהודים לא יכלו לעלות לארץ-ישראל, והישוב לא יכול היה לקלוט אותם לפני המלחמה ולא יכול היה לעשות הרבה למענם במהלכה, אך למרות זאת המשקיעים היו קיימים.

עם זאת, מתברר כי היצירה הקדומה מקורה עוד בשנים הראשונות למלחמה, כאשר היקף הזוועה טרם נודע בדברים. בנובמבר 1942, ימים אחדים בטרם אושרו הידיעות בבר היקף השואה, נערך ביורשלים מושב הוועד הפועל הציוני המצומצם, שבו בקיש בדגורין לקבל את אישור ההסתדרות הציונית בארץ-ישראל לתכנית בילטמור. כנגד חזון העלייה החמונית (שני מיליון איש בחוף שנתיים ימים) שצייר בוגורין, תבע מאיר יערי (מנהיג השומר הצעיר, לימים מפ"ם), גישה ריאליסטית המחוייבת, ליעדת, המשך התיישבות איטית ובייחוד המשך העלייה הסלקטיבית את היהודים האומללים, פלטי המלחמה שנקשרו ממקומות מושבם, כפי שהמדינה אותם (מדובר במיליונים), בקיש להשיב לארצות מוצאם, שכן עלייה המונית של שברי אדם, טוען, תביא אסון על היישוב. לכן יש לתתן את עלייתם של היהודים לארץ למשך זמן של 10-15 שנים וברתיים לעשות "רפארטאציה" לפולין.

מי שנקט גישה הפוכה לגמרי היה ברל כצנלסון, שהתייחס לנושא כבר עם פרוץ המלחמה. בשיבת מרכז מפא"י, בספטמבר 1939, העלה כצנלסון לא עמדה חומרית - מה בדאי, בשיבת מרכז מפא"י, בספטמבר 1939, העלה כצנלסון לא עמדה חומרית - מה בדאי,

התמיסה בבסיס כספי השילומים

בעלילות אנשי המדינה ובעלילותיהם של ניצולים אחרים, ששירתו בכל היחידות ובכל החזיתות, לא תמה פרשת הדרתם של ניצולי השואה בקולקטיבי. גם בתחום ההתיישבות ניכרת טביעות אצבעותיהם. מיד לאחר השחרור פעלו בריכוזי העקורים המדולים מסגרות להכשרה ולהתיישבות בארץ-ישראל. באזור הפישוב האמריקני בגרמניה בלבד פעלו בסוף 1946, 42 הכשרות ובהן 3,500 צעירות וצעירים. רבים מהם לא חזרו לשליחים הארץ-ישראלים כדי להקים את התיישבותם הראשונים.

הדגם הראשון היה "קייבובי בוכנולד" (עצם השם מרחק ומצמרר - צ"א), אשר הוקם מיד לאחר המלחמה ביוני 1945, ובאוגוסט אותה שנה יצאה ממנו קבוצה ראשונה לארץ-ישראל. קיבוצים דומים הוקמו בברגן בלזן, ליד למסבוג ובמתנות ריכה לשעבר בגרמניה, ואחר כך הוקמו עשרות הכשרות באיטליה, בקרבת הנמלים בארי וטרנאונו. עם בואם לארץ הוקמו על ידי שרידי השואה 49 יישובים כפריים - יותר מושבים ופחות קיבוצים - וכן יישובים עירוניים רבים על מקומות נטושים. מסקרים שנוכחי בשנות החמישים הסתבר כי מתיישבי "שארית הפליטה" פנו לחיי כפר ממניעים לאומיים, בהשפעת ארגונים ציוניים בחו"ל, הסוכנות היהודית וכו"ב. קצב ההתיישבות מיד לאחר קום המדינה - אשר התבטא בהקמה מזורזת של יישובים כפריים ובהתיישבות של רבבות אנשים על הקרקע - היה בתיקף שלא ידעה הארץ מאז תחילת תקופת הציונות.

מנהל המכון לחקר תולדות הקרן הקיימת, הד"ר גבריאל אלכסנדר, קובע כי סקר או מחקר על "שארית הפליטה" בהתיישבות טרם בוצע, וכי לא נמצאה רשימה מרוכזת של הקיבוצים והמושבים אשר נוסדו על ידם, או כאלה שהתפתחו על בסיס של קבוצות גדולות מהם שהצטרפו ליישובים קיימים. תדמיתם של הניצולים להתיישבות, לרבות תקמת יישובים באזורי הספר, היא רכה ומסועפת.

אולם הייתה עוד תדומה משמעותית מאוד שניצולי השואה העלו למדינת ישראל: כספי השילומים. ניצולי השואה הסכימו מרצון, שהכספים שמויעדים לשילומים ולקליטתם בארץ יועברו למדינת ישראל, לקליטת העלייה בכלל, לרבות לזו של עולים שלא נמנו עם הישרדים. מדובר בכספי השילומים מגרמניה, כסד שליושה וחי מליאלד מארקוס בערבים של אז (כיום ערכם הוא 5.1 מיליארד דולר). כספים אלה שימשו לרכישת מוצרים חיוניים, כמו דלק, ציוד ורכיבים נוספים של משק שהיה "דלתי על כרעי תדמילת". לכדי משה זנבר, שהוא גם גובר ועידת התביעות (בסקירתו בבית הנשיא ב-2001, 28.11.2001, לציון יובל לקיום ועידת התביעות), מצב המשק בישראל בשנות 1951 היה כה חמור, שזאת הייתה הסיבה המרכזית לכוננותו של בוגורין לחתום על הסכם שילומים עם גרמניה. זאת הייתה עזרה קריטית ביותר בשנים הראשונות לקיום

- הוא ארוטיסט, הוא עלוקה שחיה על חשבונכם. באיזה צבא היית מעונין לזדבן ככה. אלך אני מתכוון אתה שם, היו יורים בך כמו כלב.
- עזוב אותך, אני יודע מה שהוא מוכר. מה יש, הימו אחרך? לא טוב לך פה? רצית לבא יש ל...?
- אף אחד אינו הצלה לשלוח אתכם למוות במקומנו. דמו של אף אחד אינו יקר מדים זולתו. אנו נלחמים יחד. תבינו, יש מקצועות שמצורפים דיעה בעברית זה הכל.
- ואם תעליבו מישהו אז...?
- כן אתה יודע, אתה בעצמך אמרת אז, כששאלו מי נהרג, אמרת: 'סתם אחד מן המה"ל'.
- אני לא אמרת זאת.
- שמתנו...
- שמתנו.
- אני לא אמרתי כזאת שקרן אתה שמערת? אמרת, שמתנת?
- שמתנו.
- מי שמעל? תתביישו!
- תתבייש? למה אני להתבייש? אני באתי לסוכנות אמרתי שסדרד לי שכונן. חצי שנה עכשיו אצא שלי לבא מאילנה. היא חולה. אם אני למוות... (בתחק).
- באים לבינת קפה, רוצים לרקוד עם תבחויות, לא רוצות גח"ל, גח"ל.

תרשמות זאת, במתפורת הזויות (שמוכיח את בעבודת המחקר של יעקוב מרקוביץ), מצביעה על הדילמות והכאב בהווייתם של הניצולים, במסגרת הצרה של שירידיים הצבאי, שאמור היה להיות כור ההיתוך הראשון בארץ החדשה.

גם במסגרות אליטיסטיות יותר, כמו הפלמ"ח, התייחסו אל הניצולים בפטרוניות ובזלזול. "אנחנו כאן, ולא נהיה כצאן לטבח. אנחנו היהודים החדשים. אם בכל זאת באתם, אז תסתכלו עלינו ותתנהגו כמונו - ומה שיותר מרד בבקשה. את מי זה מעניין מה שעבר עליכם?" (נתיבה בן יזהרה, מתוך בין הספירות).

הסתדנו את היותנו ניצולי שואה

הצבא, שמנה עם אצולת הארץ, ביקש גם להבדיל בין ניצולים סתם (מעין פלכאים) לבין החלק האינטיגרטיבי שבהם, שבו כדאי להשקיע ואותו ניתן לשלב ברובד החשוב. הפיקוד העליון עשה רבות כדי שהניצולים ייקלטו קליטה חברתית, ואף הוצא עלון מיוחד ובו נהגלי התייחסות והתנהגות כלפיהם. בעיית קשיות ומסובכות הכבידו על השתלבותם של השירידיים בצה"ל, ורבים מן המפקדים החדשו אתם בלב ונפש וכאבו את

אלא עמדה ערכית - מה צריך, ואמר בין היתר: "לא פחות מאשר לגדודים עלינו לדאוג לעלייה. המלחמה מביאה אלפי רודנות משפחות למצב של פליטים, וארץ-ישראל תהיה בעיבורם המפלס הרוחני". באתו דיון אף הרחיק אוסישקין לכת באומרו: "הפסקת הפעולה בשטח העלייה פירושה הפסקת התנועה הצינונית", זאת, כאמור, הייתה עמדתו של בן-צוריון שראה בעלייה ובמאבק להמשך עלייה את אחד היסודות המרכזיים שהמפעל הצינוני מושתת עליהם. עם זאת כבר אז היו הסימונים ליחס המסתנייג, השלילי.

"סליחה ששרדנו"

כמובן, שלאחר השואה השתנתה הגישה לעליית "שארית הפליטה", אך השבר המריל ביחסו של ה"ישוב לעולים התרחש כבר בשלבי המגע הראשונים בינם לבין חלק מבין השלוחים הארץ-ישראלים במחנות באירופה. הדימוי של מי שניצל מהשואה לא היה רק כי הם "אומללים" (בהגדרת מאיר יערי), אלא גם כי הם "אנטיסטים שדאגו קודם כל לעצמם, ורבים מהם הספיקו גם להרוויח כסף רב בזמן הפלישה הגרמנית" (דוד שאלתא, לימים אלוף בצה"ל), או שהם "ידעו להסתדר בעבודות קלות ולחשאר את העבודה הקשה לאחרים, והם אלה שבמדו באחרים..." (תיים יחיל, לימים מנהל"ל משרד החוץ), ועוד כהנה וכהנה בטייפים דומים מצד אנשים בולטים ביישוב.

התייחה שרדווחה בתורה הוותיקה בארץ - זו אשר הביאה את אפירים קישון לכתוב את הקטע "סליחה ששרדנו" - התייחסה לעצם עובדת החישרדות. הוותיקים היו מוכנים להאמין שאכן סבל נורא עבר על הניצולים, אך התקשו לתפוס שסיבת השישרדות לא טמונה בשייתוף פעולה עם הנאצים במחנות ובמסאיות. מפגש הדוק יותר התקיים בין השירידיים לבין הוותיקים במסגרת צה"ל, והוא יוכל להוות אימיקציה למגע הטעון.

להלן קטע מתוך נימון שרשם אריה קפלן, יליד הארץ, ובו תיעד תיילים צברים עם אנשי המ"ל בחזית עולה:

- אמתו בשרתחתם. - צעקו אנשי "ליציון החיים" - ארץ-ישראלים מסתדרים אותם שלחו למוות כמו בלטרן.
- מה אנחנו לא בני אדם, מה יש?
- תפסיקו לפטפט אתה יודע מה שאתה מדבר? מי מסתדר? בבת וחקברות מונח דור שלם של ארץ-ישראלים.
- אתה בכלל... מי אמו לך לבא תנה? הית צריך להשאיר בברלין עד שהיו חונקים אתכם, נבלה.

יציינן, כי הסינדרואליזם של האבתנה בין "המזכירים" לבין "הצאן" (או "הידרנראט מול הפרטיזונים"), חושל והודד בעיני הציבור הרחב בתופעות הראשונות של הלחמנים-פרטיזנים, כמו המשורר אבא קובנר, אנטק צרקמן, חייקה גרוסמן, סטפן גרייק ואחרים, שזכו לאור זרקורי התקשורת באותם ימים. בהם ובשכמותם רצה הציבור הישראלי לראות דוגמה ומופת.

בין משפט קסטנר (גרינוולד) למשפט אייכמן

הזעם בקרב הניצולים בעקבות שאלה ביטה ואומללה זאת היה כה גדול, עד שעורך הראיין גרשום שוקן, הטיל על חבר המערכת, נפתלי לאו-לבזא (נס הוא ניצל שואה), לאסוף חומרי לסדרת כתבות בנושא היחס של היישוב לשואה. הוא הקצה לו למטרה זאת ארבעה חודשים, פרק זמן רב לנושאים זה. לבזא ראיין עשרות אישים והגיע למסקנה שהיישוב היה, למעשה, משובת בכל הקשור לשואה. כאשר הגיע לבזא לשלב הקריטי של התחקיר, הוא בא לשוקן ואמר לו, שליעתו יש לוותר על הפרסום מכיוון שהדבר עלול לשפוך שמן על מדורה שבווערת כבר, ולגרום לזעזוע נוסף שוקן עמד על דעתו שלבזא כי אין את הסדרה. לבזא הכין אותה ומסר אותה לשוקן. התמונה הכללית שנצט"רה בסדרה של שלוש הכתבות הייתה מקומפלט בשאלה אחת גדולה, שהפכה גם לכתבת הסדרה: "למה לא פלגתם כאשר השמידו שישה מיליון יהודים?" זאת הייתה אמורה להיות התשובה המגדית על השאלה שהציג האחרון לבייסקי. שוקן, לאחר שעיין בכתבות, הודיע לו שהוא מקבל את הצעתו לגנוח את הסדרה. עצם עובדת הנגיזה והקרקע לה מתפרסמים כאן לראשונה.

משפט אייכמן, שהתקיים חמש עשרה שנה לאחר השואה, היה פרשת הדרכים בהכרה ובתודעה של התברה הישראלית בכל הקשור בשואה. באותו זמן, במכון "משואה", בהשתתפות הצמרת המשפטית של המדינה, עלתה בבידור הגימה שעד למשפט אייכמן לא הוצגו עימדם לידן ציבורי אלא הקוברנות.

הז"ר בייסקי עצמו, אדם קפדן ובודד מאד בהתנהגותו, ציין באותו סימפוזיון כי במשפט קסטנר (למעשה ראוי לדייק ולכנותו משפט גרינוולד) לא עסקו בשואה אלא באלה שכבכול בדנו. לכך נחלוו סטריאוטיפים שחלקם הזכרנו ולחם ניספו קנאות הפייצייס ו"המכוננות שרכשו הניצולים" וכיצא באלה תגים לגנאי. נראה שחלק מהם עדיין לא הוטר עם הזמן, אם לראות בספרות מְרָאָה (כהגדרת שופטנאוואר). בספרו "כפלה המשחורת" (הספרייה החדשה, 2001) מספר א"ב יהושע, ש"בן המורת חזר מן המעורב, משוללה מהקהל החזש שגילה אותו, והקשיב לקהל המנומס אבל החרד, של ניצולים מהוגנים ויהודים אמידים, בנייהם גם ניצולי שואה קשותים, שבטוחים תמיד

כאבים. אך כל זאת לא היה בו כדי להקל את המועקה הנפשית, הפיסית והחברתית ואת תחושת הבדידות.

את התנהגותם של אותם עולים שמצד אחד יכלו ורצו בכל מאדסם לברוח מן ההתמודדות הזאת ומצד אחר, שאפו להתעדות בחברה בכל מחיר – ניתן להבין על החיבת השלילי והחיויבי שבה. גם אם מדובר במיעוט, הרי שזה מלמד על משהו.

אני עצמי, כאשר התמיינתי לצה"ל, יחד עם עבודת שמי מסרתי שהגעתי לארץ ב־1940, (לא ניצל שואה) ושנולדתי בווישה ("מצדה" של המורדים החזשים). רבים מאוד מדיידי הקורבים לא ידעו עד לפני מספר שנים שאני ניצל שואה, ואף לא טרחתי לספר על כך.

כ"עונש" על מה שאני רואה כיום כחולשה, הרי שעד עצם היום הזה – למרות כל התעודות ששלחתי כדי "ליישר את העקום" – לא הצלחתי לבטל את הפרט הזה במרשם החיובים של משרד הפנים. מסתבר, שגם האלוף יוסי פלז עמד רבות כדי להסתיר את עובדת היותו ניצל; עובדת היותו נמצא בקטגוריה של "צאן שהלך לטבת". גם הוא יצר לעצמו כרטיס כניסה פיקטיבי לחברה הישראליה. המתנד אריה בדיע (דור שני לניצולי שואה) עודד דין שהחליט לוותר על קדימה משפטית ועבר לקריירה חינוכית) מספר, כי אמו ניסתה לספר את האמת על עצמה, אך הגיעה די מהר למסקנה שזה לא מה שהחברה רוצה לשמוע, וזו מורה על עצמה אלם. אך מה כן ציפתה החברה לשמוע?

לדעת ההיסטוריון י"ד יחיעם וייץ, מאומבטיסטי חיסה, השואה הייתה סלע מחלקת בחברה הישראלית עד למשפט אייכמן. "שלושים תורים שהופיעו במשפט קסטנר (1953) סיפור מה שהחברה רצתה לשמוע, והיא רצתה לשמוע שהשורדים לא היו גיבורים", אמר וייץ. אולם גם במחלף המשפט, כאשר ד"ר משה בייסקי – לימים שופט בבית המשפט העליון וכיום יו"ר "משואה" – עלה על דוכן העידים במשפט אייכמן, והתווכח, ד"ר גרעין האוזנר, שאל אותו: "למה לא מודתם?" חש בייסקי שעולמו חשך עליו. הוא, שלא כדי לשרוד את כל מדורי הגיהנום הנאצי, צריך לספר לציבור בישראל שהיהודים בטמאות ובמתנות הריכוז בקושי יכלו לנשום, וודאי שלא יכלו להלחם, ודי היה שאחד בשיירה יתכופף או יעשה תנועה כלשהי כדי שידססו אותו במקלע. בייסקי החוויר, שתה קצת מים וניסה לתאר את המציאות, לא כפי שהציבור בארץ היה רוצה לראותה אלא כפי שהייתה באמת.

תגובות הניצולים היו כה חריפות, עד שהאוזנר (חברו של בייסקי בתנועת "העובד הציוני") ראה לכבדו להצטרף ולומר, כי הוא ביטא בסד הכל את התחושה של הצעירים בארץ. הנה עוד ציון דוד בנתבים של ניצולי השואה בארץ.

שיטת העבר מנייק הכשר מוסרי לתקופותם". ככל שעובר הזמן מתגלית, טיפוסים ריפוי, לא רק מסיע התלאות שעברו ניצולי השואה בארץ המוכתרת, אלא גם האופק והתפומה שבהם נאלצו לנקוט. אפילו פצע התביסה בלטרון, שנואה כאילו הגלדי, נפתח מחדש.

במאמר - בעצמם, סיפור ארוך ועצוב - על שנים מתוך 140 נערי תש"ח שטרם אוחזו, מספרת עדה אושפיץ בעיתון הארץ (5.10.2001), אין רק באחרונה פוענת נטיבות מותם של כמה מנערי הקרבות המרים על פריצת הודך לירושלים ב-1948. "מאחורי מצבותיהם החדשות, המבוקקות, מסתתר הסיפור הנושן של ניצולי השואה, אבדיהם, תלויים, דוכרי יידיש, שגם רצונם העז להשתלב באתוס הלוחמני של היישוב לא הועיל להם", היא כותבת.

סיפורים רבים של ניצולים לא סופרו, משום שבנופלים לא השאירו אחריהם כל קורבן, לכל היותר, סיפור קולקטיבי של 500 ניצולי שואה שנפלו במלחמת השחרור ושמשם לא הונצח עד לשנת 1999 - וגם אז רק בזכות יהודה שטרנפלד, ניצול שואה שלחם בחטיבת הראל. שטרנפלד שמע את הסיפור מפי מי שהיה אז שר התקלאות, רפאל (רפול) איתן (הממטי"ל לשעבר), אשר בטקס האזכרה לחללי החטיבה סיפר על ילדי השואה שנפלו במלחמת השחרור ועד אז (1998) לא הונצחו בשום דרך, כי לא היו להם משפחות. אני יכול להסיק, כי בתורש מרץ 1997, כתב מנחם גרינשטיין, ניצול שואה, חייל בחטיבה 9 במלחמת השחרור, ילדי לודז' שבפולין, מכתב לכל המי ומי במדינה. במכתב, שהעתקיו נשלחו, בין היתר, לנשיא עזר ויצמן, ליו"ר הכנסת דן תיכון, לרב הראשי ישראל לאו לראשיים ומפקדים במערכת הביטחון, הוא כותב, בין השאר: "לשם המחשה, מצורפת רשימה של עשרים ותשעה בתורות ובתורים ניצולי השואה, שדידי נטו לודז', שנפלו בחזיתות השונות במלחמת השחרור, כולם עירייים. אני תקווה ששמותיהם ומעשייהם יזכרו באירועים הקשורים למלחמת העצמאות, למען לא יישכחו". כאשר נודע לי על כך, המעט שייכולתי לעשות הוא להכיר את כל השמות במכתב שבשרלי ספרי לשתק על חלומות, אשר נושאן הוא עלילות נוער השואה במדינת ישראל.

טראומות אינן נעלמות

ובל נשכח: ניצולי השואה שיקמו את עצמם, הקימו משפחות, התעוררו התערות מרחקת בארץ הזאת, אך הם נותרו ניצולי שואה, לא רק נמנינאלית אלא גם ריאלית. בסקירה שקיים במכון הירושלמי לחברה למודיעה, בנובמבר 2001, אמר המנהל הקליני של מוסד "עמק", ד"ר נתן דורסטי, בין השאר: "ירוב הניצולים באו לבדם, או עם מספר זעיר מאוד

של קרובים, מכיוון שבמרוצות השנים צריך היה לדכא את השכול, ורבים מקרב הניצולים, אם לא כולם, עדיין אבלים כיום על יקיריהם שאבדו ולא נשתכחו - שכול שמוצא את בטריוי בחרות, בעם, בעצב, בהיעדר אמון, בייכאון ובבדידות". מסתבר שטראומות בניגוד לייחילים ותקנים, לעולם אינן נעלמות - הן רק מתוות יחד עם בעליהן.

אם מצרפים את העשייה האדירה של הניצולים - ולא רק על הרקע שממנו באו אלא תוך כדי הצלקות שנוחרו בהם - הרי שעשייה זו היא אפוס שאין לו תקדים, ודאי שלא בתולדות העם היהודי. חנה נבלונקה מסכמת את תרומת ניצולי השואה בכך, שצבור זה הטביע חותם רב עוצמה על החברה הישראלית. הן בממד הבנייה הפיזית של המדינה והן ברוב התרבותי שלה. בממד הפיזי כרוכים נושאים טעונים בהשתתפות ניצולי השואה במלחמת העצמאות (חצי מן הכוח הלוחם ואחוז גבוה מקרב הנופלים), דבר לא אופייני למהגרים. השתתפות זו סיפקה לרבים מהם תחושה מיידית של בעלות על ארצם, מצב לא רגיל אצל מהגרים. תרומת הניצולים הייתה מורכב מרכזי בעיצובה של התרבות הישראלית.

לניצולים, כאמור, מקום מרכזי בהחייבות. 49 יישובים, רובם יישובים תלמיים, הוקמו בידי הניצולים, חלקם על קרקעות נטושות ואשר לחתום ההגנה והשואה: מדי עם הגיעם ולמרות היזום מהגרים, החלו הניצולים לעסוק במלאכת ההצטרף. זה החל כבר בראשית שנות החמישים, ונעשה על ידי הוצאת ספרי קהילות, יסוד בתו כנסת על שם הקורבנות, הנצחת בבתי הקלמן ונ"ל"ב בתחום האקדמי, מצינת יבלונקה, שניצול השואה מרק דבז'צקי, נתן באוניברסיטת בר-אילן ב-1958, את הקורס הראשון בנושא השואה. נחקקו חוקים שנוגעים לניצולי השואה - חוק לעשיית דין באנשים ובעורחיהם, חוק נצי המלחמה בנאצים, וחוק יום הזיכרון לשואה ולגבורה - שולשם ביחמת הניצולים.

נשאלת השאלה: באיזו ידיעה טמונה ומקופלת ההמדה המופלאה של התקומה שלהם עצמם? באיזה מדור בפנתאון הלאומי היא מוצגת?

בינואר 1999, הוצגה ב"ד ושם" תערוכה בשם "באור החכלת העזה - ניצולי השואה בישראל, העשור הראשון". התערוכה הכילה כרזות וציורים לציון תרומתם של ניצולי השואה למדינה. האוצרת הייתה ד"ר חנה נבלונקה. התערוכה הייתה מיצג ראוי, וחבל שהיא לא שימשה כמעיין חלצות מסך על המסכת של תרומת ניצולי השואה לארץ הזאת בכל תחומי החיים. לפסק הזה בסיפור הארוך לא היה המשך.

מדוע אין עוד אנשים כמותה? אם האקדמיה לא דאגה לכך, על הניצולים שרבים מהם הגיעו למעמד כלכלי מוכב, היה לדאוג לכך שיהיו כאלה - או מספיק הפיזיים

לא-טאורון מולטת מאור, אולם בהיעדר ארגון או מפלגה, לא היה לה ביטוי בשווי השוואה ובמודעות החברתית. כך, קיים פער גדול בין תרומתם ליצירת החברה הישראלית לבין מימונם בתועלת ובהסתדרות.

ניתוחו של פרופסור צהור בכל הנוגע לעבר מבוטט למדי, אולם גם כיום המצב לא השתנה. למשל, על נושא מתקורם ופרסומים בתחום ההמצאות חולשת "קרון הזיכרון לתרבות יהודית". במקביל גילי של יצחק ארצי, מ"מ י"ד מרכז הארגונים של ניצולי השואה, למנהל האקסקיוטיבי של הקרון, ו"ד ג'רי חובבאום, באוקטובר 2000, אמר: "עם כל הכבוד לקריטריונים להקצבת, הרי הם נוסחו לפני שיגישו רבות, כאשר המציאות הייתה שונה מהמצאות הנוכחית... אחרת לא אוטומטים של קריטריונים, אחרת חייבים להיות צרכים אמיתיים ולתת מענה הולם. פרטים ספרי זכרון של ניצולי, צעקות האחרונה, לא תפגע במערכת הערכים והקריטריונים שמדירים ודרכי את קרון הזיכרון בעתיד..."

מאתורי דברים אלה משהתגורר פקעה ביוזמיות מאובנת, כמעט ואיטומה. עד היום הזה לא השכילו הניצולים לייסד קרן משלהם, אשר תוקדש לאותו תיעוד, לאותם דפים שבהם הניצולים מבקשים להנציח את השואה והתקומה שלהם עצמם. רבים מהם עושים זאת לעת קצרה, כאשר עתותיהם בידים, אך אין להם מימון. יוצרים מקרב ניצולי השואה, בודגה זאת או אחרת, משוענים לתמיכה כדי שיצטרפוהם "חשפון, ואין בר-קול ואין קשב. הן עקביא, ניצול שואה ומבכירי שדרות הביטחון בעבר, קיבל את הסמכותה של קבוצת סופרים מן השורה הראשונה, לשמש כוועדה למינוי חומר כתוב של ניצולים כדי להוציא לאור חלק ממנו. זה שנתיים שהוא מתרועע ממוסד למוסד, מארגון לארגון, ואינו מצליח להשיג את המינוי הבכירי לכך. קיימת קרן לתרגום ספרים של ניצולים, שיגיש הסופר, אלי ויל, זאת קרן בת מיליון דולרים והיא פועלת במסגרת הקונגרס היהודי העולמי, אבל מרכזה הוא בניו יורק - כמו "קרן הזיכרון לתרבות יהודית", והיא רחוקה דחוקה, בכל מובן שהוא.

מָסָר לְדוֹרוֹת הַבָּאִים

בתחום ההצטרף, השפעתם של ניצולי השואה כציבור גם היא טעונה שיפור. "יד ושם" הוא המוסד הנעלה ביותר בישראל ובעולם לחקר השואה, תיעודה והצטרף. ניצולים מיוצגים במסודותיו, אולם לא נעמדת הכרעה והשפעה כציבור בעל אינטרסים בתחום זה. המינויים עוברים דרך תחנה פוליטית: שר החינוך. ואגב "יד ושם": חכמי הבי"ח לאומי להתחלת המורשת של ניצולי השואה - החיבטים האומיים והמוסריים, שייזמו ניצולי השואה, נתקל בהרמת גבה (בלשון המעטה) מצד כמה אקדמאים בכירים במוסד.

והשינויים או מסכפם שלהם. משום כך, אני מניח את המודל הזה לפתוחם של הניצולים וארגונותיהם השונים.

הצלתו כפרטים - כישלון כארגונים

אני מקבל את המודל של "הניצולים לא היו נעביעכים". לדעתה, הסיבה העיקרית שהם לא נאבקו על מעמדם בחברה, הייתה משום שבשבילים, תלונות על קצרות היו בחוקת מנהלות, לעומת מה שעבר עליהם בשואה. היא מצביעה על המסד, כגורם שלפחות בעקיפין המעיט מערך העשייה של הניצולים עצמם. "החומר המוסדי", אומרת בלבונקה, "הוא זמין, מסודר יותר אך מוטב. הוא מביא את סיפור הדברים מזווית הראייה של המסד, תוך שהמסד מוצג במרכז העשייה, ניסוד הפעיל של העשייה".

זה מחזק את הטענה שלי שהכישלון במיסוד החומר ובהצבתו ב"מדפי קומפקטוס" מיוחדים כפונמן היסטורי נדיר - כישלון זה הוא של הניצולים על ארגונותיהם, תהיינה הסיבות אשר תהיינה. ציבור פעלתני כזה, שכל אחד מפרטיו שיקם את עצמו, בנה את טביעתו וחיקו משפתו; ציבור שרבים מקרב חבריו תרמו תרומות יחודיות למדינת ישראל בכל החומרים, מסתבר, מצויים, והם לא חבוים בשכבות גיאולוגיות - הם גלויים. צריך להתכופף ולאסוף אותם כמו שאוספים פטריות או לטפס ולקטוף אותם כפרי בשל קיימים עשדות ארכיונים פרטיים של ארגוני ניצולים, שבהם מצוי אוצר בלום של חומר, כזה שמשקף את עולמם של הניצולים ומאיר באור נכון יותר את תהליך חזירתם לחברה הישראלית כניסוד אקטיבי - שלמעשה קלט את עצמו.

אמת, במדינת ישראל ובחברה הישראלית, הצורך להשגת מעמד הוא פוליטי. פרופסור זאב צהור, ראש "המכללה האקדמית ספיר" ומרצה להיסטוריה באוניברסיטת בר-אילן, אומר כי "היסטוריונים ישראלים מצביעים על תקופה ארוכה של שתוקת, ואולי, במידת מה, השתקה של הקול הפנימי של הניצולים", ומוסיף:

הם, הניצולים, התמקדו בבייח היחם מחדש. רבים מהם הצליחו להשתקם בכל הקשר לבניית משפחה ומעמדם מקצועי, אך הם נמנעו מידוען מהקמת תנועת חברה אחת או קבוצת אוניברסיטת מוגדרת. עובדה היא, שבקשת המפלגות הפוליטיות הישראליות - שבתום קיום תפקיד בולט למפלגות סקטוריות וערתיות - נעדר מקומם של ניצולי השואה כקבוצה בעלת תודעה קולקטיבית. טביעת האצבעות כחידים וקולקטיב

רק לאחרונה החלו "להוציא מן הערמה" את הפרט, על-פי ההגדרה של הפרוגנה של "יד ושם", שולמית אימבר – ואילו כאשר מדובר בתרומות ניצולי השואה להקמת המדינה ולקיימה, הרי שההכרה הייתה, ועדיין הולכת, ביחידים – ולא כקולקטיב. זהו ציבור, שחורף כל מה שעבר עליו, במקום להפיש לו חיים טובים במקומות אחרים בחר בארץ הזאת, וישנה למענה ככל שיכול היה, בכל חזוים שהיא.

תנה יבלונקה מגדירה את הציבור הזה כ"ציבור היחיד בארץ שמדינת ישראל עדיין אינה בעברו דבר מובן מאליו. היא עדיין בחקת הלום ואתגר שתהליך המשמתו נמשך"; ציבור שהסופר אהרן מנד (אולי כסטי-יאוריטס הפוך מזה המתואר על-ידי א"ב יהושע שהבאנו לעיל), מתאר בספרו (עד ערב זמורה ביוגן 2001) – כשהוא מתאר את הניצולים כקבוצה – כך: "רכי לבב, זכורים בעבר המשותף שקושר אותם ביחד, ששרים שירי מולדת ישנים ולא מתביישים לקום ולשיר את התווה".

ההיסטוריונים, המחנכים, הפוליטיקאים והניצולים עצמם כלי לעשרת הרבה יותר מכפי שעשו כדי לקבץ את מעמדם הראוי של ניצולי השואה. איש גם לא מבקש שיבקשו מהם סליחה. לא, תודו: הם עזרו לעצמם.

כונת המאמר הזה אינה להטיל דופי באחראים למחדלים בעבר, אך לא ייסלח – כאשר שני המחוזים מתקבלים לפסגת השיעור – אם המעוות לא יתוקן. התכלית של כל הכתוב לעיל היא לומר: המיעוט העתיד לעד כהלכה את הפרק הזה, של תרומת ניצולי השואה למדינה, כדי שיהיה חרות עמוק בתודעה של המדינה והחברה. זהו החיזיון בו זמנו, של "הסנה בוטר באש הסנה איננו אופל"; הצגתם של השואה והתקומה, שבו עומד הגזע של האד המוצל. ומכיוון שמדובר ב"צעד" שהולך ונעלם, חלה עליו באמת האמרה השחוקה והחדושה: "יפה שעה אחת קודם".

מקורות:

- * יהודה באר, המרחק, הוצאת מורשת 1970.
- * דליה עופר, דוד ביס, עליה ב', הוצאת יצחק בן-צבי 1988.
- * יעקוב מרקוביביצקי, תחיל – מעלה ותחתות במלחמת העצמאות, חיבור לודקטורט, אוניברסיטת תל אביב 1998.
- * חנה יבלונקה, תולדות ארצות הפרסינים ונגי המלחמה באזים.
- * Hana Yablonska, *Survivors of the Holocaust Israel After the War*

"מה מתואם?" הם שאלו, כאלו בדומה לתחום החומרי – שבו הפקיעו גורמים שונים את הטיפול מן הניצולים – הדי שבתחום העורכי הוא הופקע על ידי האקדמיה. מישוה מקרב הניצולים במפגש הזה העיר, כי זה מזכיר לו את הסיפור שבו הנהלת בית חולים באה בסעודה אל החולים שהם מפרעים לה...

אלמלא הנרחבות של יו"ד הנהלה, אבנר שלן, והמכמת בכורים מבית הספר ללמוד השואה (והנחישות של יו"ד מרכז הארגונים – משה זנבר) לא היה הכנס הזה – שהוא הראשון מסוגו שיזמו ניצולי השואה, ואשר נועד להיבט העדכי, המוסרי-אויברסולי של השואה – מתקיים. חזקה על אנשי האקדמיה, שכמעט ואין אפן בנושא השואה שעדיין לא הפכה, והשיגורים רבים, אך כאשר ניצולי שואה באים ואומרים: "אנחנו, השרדים האחרונים, רוצים את הבמה כדי להעביר מסר לעולם ולדורות הבאים", עליהם לקום ולומר: "כל שתרבטשו – לו יחזי"

כאמור, המצב לא היה טוב יותר בתחום החומרי, ועד לפני מספר שנים לא היו הארגונים של ניצולי השואה מיוצגים כלל, או תת-מיוצגים, ב"ועידת התביעות", שהיא המוסד העליון בכל הקשור לנושא הפיצויים. לאחרונה חל בתחום זה שיפור, והיישוג של ארגוני השואה התחום – אף שעדיין לא במידה מספקת.

ועוד דוגמה בתחום הזה: מרכז הארגונים של ניצולי השואה מייצג כשלוש מאות אלף ניצולי שואה בארץ, ויחד עם בני משפחותיהם יותר ממיליון. ארגון גז זה (הכולל 42 ארגונים), שסייע ומסייע בהצאת עשרות מיליארדים של דולרים למדינת ישראל, הוא עדיין בחקת עניי בפתח בכל הקשור למעמדו ולקיומו. מידו שנה מוטל על ניצולי השואה לדי דלתות משרד האוצר, כדי שפקידיו יאשרו תקציב שנתי יעום, וגם זאת תוך טלטלות נפשיות ונבדורסקריות שאינן מוסיפות כבוד לשום צד. עד היום לא עלה בידי הניצולים להעביר תוק (שאת הטייטוה לו הכין יצחק ארצי, יו"ר לשעבר), שיקבע את מעמדם של ניצולי השואה ואת קיום מרכזם, כל עוד הם חיים.

השואה הייתה לחלק מן ההוויה הישראלית

ניצולי השואה, כציבור וניחידים, רשמו פרק מיוחד במינו בתולדות העם והארץ במאה האחרונה של האלף השני, בתנאים לא רגילים. בהכללה אפשר לומר, כי השואה הפכה להיות חלק בלתי נפרד מן ההוויה הישראלית, והיא נמצאת עמוק בתודעתה של החברה הישראלית.

לא כך ניצולי השואה כציבור. בהקשר זה קרה דבר מעניין: עד לא מכבר היה העיסוק הציבורי ב"שואה" אודעי לאומי ועולמי ללא תקדים, כמפץ כמעט-גלקטיאלי. מעט מאוד עסקו בשואה הפרטית של כל אחד מן הניצולים (למעט בגזקקים מאוד נפישות).

- * אריסטו שפיריא, ביל, חוצאת עם עובד 1980.
- * עמנואל סיוון, דוד תש"ת, מיתוס, דיוקן חיברון.
- * ינמו ברגנרין, חוצאת משרד הביטחון הוצאת לאור (בעריכת גרשון ריבלין ד"ר אלתן אורל).
- * חתם שגב, המיליון השביעי, חיצואלים והשואה.
- * פרופסור זאב צחור, מכתב לרב עזריאל מילר, נשיא "ועידת המביענות".
- * אביגילקופרדיק של השואה, ספריית פועלים.
- * ד"ר גבריאל אלכסנדר, מזכיר (רביעון בהוצאת מרכז הארגונים של ניצולי השואה).
- * רשת א' של "קול ישראל" - רב-שית.
- * Y. M. Proudut, *European Refugees 1939-1952*.
- * *Study in Forced Population, Movement*, London, 1956.

פצעים נפשיים ללא פיצוי

נתן דורסט

בסוף מלחמת העולם השנייה רבים מן היהודים שנוחרו בחיים לא היו אלא גוויות מהלכות, ורבים מתו תוך זמן קצר ממהלכות שונות ומדעב. סיום המלחמה ושחרור אירופה התרחשו מאוחר מדי עבורם. מי שנוותרו ושרדו היו לרוב בודדים, ומאחר שלא היה להם לאן לחזור הם נותרו במשך שנים אחדות במחנות המעבר, שהיו פרישים ברחבי גרמניה.

ברגע זהוּא בהיסטוריה היו עיקר מעייניהם נתונים להתחזקותם הגופנית, ותשומות הלב העיקרית של הכלל ניתנה להשלכות הצפות בעין של המלחמה. הניצולים שחררו מן התופת מצאו לנמך עיניהם עולם שלא יוכל היה להאמין למשמע סיפור קורבניהם. תחילה זכו לנילוויים של רחמים, אך בעיקר לחומה גבוהה של שתוקה. המדינות בעלות הברית רצו לשקם אח אירופה, כולל את דמותה המרוסקת של גרמניה ולשכוח את הדברים שקשה להאמין בהם. בהכרעה ההמונית הזאת לקחו חלק גם אנשי בריאות הנפש, בהם גם מי שהיו בעצמם קורבנות, שביקשו להיות שותפים לבנייה מחורשת של העתיד, ללא תעוזה להסתכל לאחור.

מן הימים ההם מצויים בידנו רק שני מאמרים העוסקים בהשלכות הרשיות ארוכות הטווח שהיו לחנויית השואה. בשנת 1946, כתב טאט, (י) פסיכיאטר הולנדי וניצול

ד"ר נתן דורסט הוא המנהל הפואאי של "עמנו", המרכז הישראלי לסייע נפשי לניצולי השואה וביג הדור השני. המאמר מבוסס על חומר רקע לסימפוזיון בנושא ההשלכות המוסריות של השבת הרבוש היהודי, שנערך בחסות המרכז הירושלמי לענייני ציבור ומדינה.

7

12.4.2002

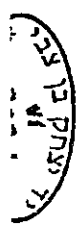
כינונים חדשים

כתב עת לציונות וליהדות

עורך ראשי
אלי אהיל

עורך: עמוס יובל   מערכות: ליפשה בן-שי"ר, גביאל אלכסנדר

גיליון מס' 6, ניסן תשס"ב, אפריל 2002

4-3